

Steenhuis, M., *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)* (Dissertatie Groningen 2007, Rotterdam: NAI Uitgevers, 2007, 512 blz., €49,50, ISBN 978 90 5662 620 4).

Het proefschrift over Pieter Verhagen moet één van de mooiste boeken zijn die in 2007 is uitgegeven. Het is bijzonder rijk geïllustreerd en vorm gegeven. Ir. Piet Verhagen behoort tot de belangrijke stedenbouwkundigen van de eerste helft van de twintigste eeuw. In tal van Nederlandse gemeente liggen buurtjes en wijken die hij heeft ontworpen tussen 1905 en 1950, van het Ondiep in Utrecht tot de chique 's-Gravenhof in Rotterdam en grote uitbreidingen van Breda en Den Bosch na 1945. Indirect oefende hij grote invloed uit door verschillende functies op nationaal niveau. Hij was lid van de Stedebouwkundige Raad van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (het huidige NIROV), van de Staatscommissie Frederiks die zich juist voor 1940 boog over de vernieuwing van de Woningwet en van het College van Algemene Commissarissen. Als supervisor van de wederopbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting ontwierp hij een stedenbouwkundige regeling voor de wederopbouw, hield toezicht op 150 wederopbouwplannen en selecteerde de ontwerpers voor deze plannen.

Na zijn studie in Delft begon Verhagen zich vrijwel direct toe te leggen op de stedenbouw, daarin beïnvloed door Duitse stedenbouwkundigen zoals Fritz Schumacher (onder andere Stadtbaumeister van Keulen en Hamburg) en Karl Henrici, propagandist van de esthetische richting in de stedenbouw. Tussen 1913 en 1916 werkte hij als stedenbouwkundig ontwerper in de gemeente Rotterdam, waarvoor hij een groot aantal plannen ontwierp. Stedenbouwkundige was een betrekkelijk nieuw beroep, want stedenbouw werd doorgaans door architecten erbij gedaan. Vervolgens vestigde hij zich zelfstandig als medeoprichter van het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok, alle drie ex-gemeenteambtenaar van Rotterdam. Het bureau verwierf spoedig (inter)nationale bekendheid met het ontwerp voor het tuindorp Vreewijk (Rotterdam) dat in 1930 was uitgegroeid tot het grootste tuindorp van Europa. Het tuindorp kreeg terecht de naam van een alternatieve stadsuitbreiding (alternatief voor de gebruikelijke particuliere speculatiebouw in gesloten bouwblokken) en werd druk bezocht door buitenlandse staatshoofden, ministers en vooraanstaande volkshuisvestingsdeskundigen. Verhagen groeide uit tot autoriteit en veel gevraagd stedenbouwkundige voor nieuwe stadsuitbreidingen. Hij werd betrokken in grote vraagstukken zoals de inrichtingen van de nieuwe Zuiderzeepolders.

Als lid van de Stedebouwkundige Raad zette Verhagen zich in voor de verbetering van de stedenbouw in tal van gemeenten en propageerde hij de opkomende streekplanning als 'de ware stedenbouw'. Hij ontwierp programma's voor de inrichting van de Noordoostpolder en Walcheren (na de oorlogsverwoestingen en inundatie door de Duitse bezetter) en plannen voor de reconstructie van de binnensteden van Middelburg en Nijmegen. Na 1945 tot aan zijn dood was hij rijkssupervisor voor de wederopbouw, een hoge

ambtelijke functie waarin hij zorgde voor een snelle vaststellingsprocedure en centrale toetsing van de vele wederopbouwplannen in het land. Daarbij had hij vanwege zijn betrokkenheid bij Walcheren ook een open oog voor herstel van het landelijke gebied. Hij bleef nog wel met het bureau verbonden, waaraan inmiddels ook de naam van ir. J.A. Kuiper was verbonden (huidige naam: Kuiper Compagnons).

Behalve de vele zorgvuldige, niet altijd spectaculaire stedenbouwkundige ontwerpen, omvat de bijdrage van Verhagen aan de Nederlandse stedenbouw de uitbreiding van de stedenbouw naar het landelijke gebied (titel van het boek) en bevordering van de centralisatie van de ruimtelijke ordening. Als ontwerper is Verhagen de grondlegger van de stedenbouw op regionale schaal (streekplan). Vanaf 1920 was dat de nieuwe methode om de verstedelijking te geleiden en vorm te geven. Zijn institutionele betekenis ligt in de bevordering (samen met anderen) van de kwaliteitseisen aan de stedenbouw en tempoversnelling van de wederopbouw door centralisatie. In meer zeggenschap bij de centrale overheid zag hij een middel om in kleinere steden en gemeenten de gewenste kwaliteit en afstemming te bereiken.

Steenhuis haalt Verhagen uit de slagschaduw van Berlage, Witteveen en de moderneren zoals Van Eesteren, Lotte Stam-Beese en Van Tijen. Dit resulteert in een zeer gedetailleerd en encyclopedisch boek, waarin geen snippetje die Verhagen getekend of geschreven heeft, is overgeslagen. De zin voor detail leidt nog wel eens tot (onnodige) herhalingen. Zoals het hoort is het complete oeuvre van Verhagen geïnventariseerd. Bewondering past voor het gedegen archiefonderzoek, temeer omdat het archief van het bureau bij het bombardement van Rotterdam in 1940 verloren is gegaan. Zoekgeraakte toelichtingen op een plan uit het ene archief zijn nu bij de in een ander archief gevonden plankaarten gevoegd: hulde!

De auteur is niet aan het eeuwige gevaar voor de biografie ontsnapt. De bewondering voor de protagonist heeft trekken van een Verhagiografie gekregen. Kritische analyses ontbreken en het is curieus een zin te lezen waarin Schumachers loopbaan wordt opgetrokken aan die van Verhagen (16). In 1920 had Fritz Schumacher (in 1909 directeur van Stadswerken in Hamburg, later Stadtbaumeister) een andere statuur dan Verhagen. De povere Nederlandse contextschildering draagt bij tot uitvergroting van de rol van Verhagen. Bepaald opvallend is dat Berlage ontbreekt als referentie voor de planontwikkeling 1900-1920, de dissertatie van Hoogenberk (Delft 1980) over de Hollandse stad wordt nonchalant als een casuïstiek probeersel afgedaan (22) en Witteveens substantiële verbeteringen van Verhagens plannen voor Rotterdam-Zuid worden ten onrechte geminimaliseerd.

Verhagen heeft zijn opvattingen over regionale stedenbouw ontleend aan Engelse (Sir Patrick Abercrombie), Duitse en Franse voorbeelden en de Amerikaan Henri Thoreau (*Walden, or Life in the Woods*). Samengevat betrof het een schare van lofzangers op de natuur en bepleiters van systematische stadsplanning die het stadsplan als 'eine Partitur zu einer Symphonie' opvatten. Henrici's plan voor München (1893) inspireerde Verhagen, omdat het de stad onderverdeelde in zelfstandige wijken en ieder stadsdeel een eigen

landschappelijke vorm gaf door gebruik te maken van de karakteristieken van het terrein waarop de stadsuitbreiding was gesitueerd.

Verhagen vertegenwoordigde al met al een typisch Nederlandse traditie die is ontstaan tijdens de langdurige achterstand in de negentiende eeuw. Buitenlandse uitvindingen, oplossingen en nieuwe opvattingen werden overgenomen en zeer pragmatisch, technisch (bodemomstandigheden, waterhuishouding en dergelijke) en institutioneel (het bestuursstelsel) aangepast aan de omstandigheden in ons land. En dat dat op stedenbouw *in* het landschap uitliep, was logisch: nog steeds breiden steden uit in hun omringende landschappen. Verhagens grote verdienste was dat in *stedenbouw met het landschap* om te buigen.

Len de Klerk, Universiteit van Amsterdam

Trillo, A., *Geschichte des Aufstandes und der Kriege in den Niederlanden. Historia de la rebelión y guerras de Flandes*, Miguel Angel Echevarria Bacigalupe (ed.) (Studien zur Geschichte und Kultur der iberischen und iberoamerikanischen Länder 11; Wenen: Verlag für Geschichte und Politik, München: Oldenbourg, 2008, 352 blz., €59,-, ISBN 978 3 7028 0443 5).

In 1592 publiceerde de Spaanse militair Antonio Trillo zijn beschrijving van de Nederlandse Opstand (tussen 1559 en 1577) bij de Nederlandse uitgever Guillermo Drouy in Madrid. De omvangrijke kroniek van deze ‘ooggetuige’ is relatief onbekend gebleven. Johan Brouwer geeft de titel wel achterin zijn *Kronieken van Spaansche soldaten* (1933), maar gebruikt het boek niet. Er bevindt zich naar mijn weten ook geen exemplaar in een Nederlandse bibliotheek en in het *Repertorio de obras de autores españoles* (2001) van Jan Lechner, met een inventarisatie van exemplaren van Spaanse boeken in Nederlandse bibliotheken in de Vroegmoderne tijd, komt Trillo evenmin voor. Veel bekender zijn de eveneens door Echevarría Bacigalupe in dezelfde serie uitgegeven kroniek van de in Antwerpen geboren Martín Antonio del Río (deel 8, 2003) en de *Comentarios* van de geleerde militair en diplomaat Bernardino de Mendoza.

Trillo en Mendoza komen beide uit Guadalajara en de kronieken van deze veteranen uit de ‘Vlaamse Oorlog’ verschenen in hetzelfde jaar. Ze kenden elkaar zelfs persoonlijk. Des te vreemder is het dat Mendoza zijn plaatsgenoot niet noemt temidden van de ruim tweehonderd Spanjaarden die in zijn beschrijving figureren. Dit lijkt erop te wijzen dat Trillo geen officier van enig belang is geweest. Hoewel Echevarría Bacigalupe hem omschrijft als een academisch opgeleid militair met een humanistische opleiding, die veel gebruik maakt van citaten van klassieke auteurs, noemt hij de stijl van de auteur zo zwak, dat we volgens hem zelfs kunnen spreken van het geheel ontbreken van stijl. Hebben we hier nu te maken met een hoger opgeleide Guadalajareño uit de betere kringen die desondanks als eenvoudig soldaat door de Hollandse modder diende te waden? Dat lijkt me niet erg waarschijnlijk. Het gaat waarschijnlijk eerder om iemand uit de militaire bureaucratie. In dat geval zou hij de gevechtshandelingen alleen van een afstand hebben meegemaakt. De erg korte inleiding van de uitgever biedt geen duidelijk antwoord op dit soort vragen. Hoewel de tekst omschreven wordt als een ‘verzameling persoonlijke herinneringen aan de oorlog’ (20), komt er nauwelijks een beeld van de militair Trillo uit naar voren. Eigenlijk weten we vrijwel niets over deze auteur.

Volgens *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* van Yolanda Rodríguez Pérez (2003) is Trillo de kroniekschrijver die zich het meest zwart-wit uitdrukt: ‘Zijn kroniek is bovendien rijk aan anekdotes die de uitverkorenheid en superioriteit van de Spanjaarden ten opzichte van de Nederlanders benadrukken’. Trillo zet de Opstand neer als een toneelstuk van goede en slechte, van dappere en laaghartige mannen. Dit in tegenstelling tot de gematigde toon van de geleerde humanist Mendoza. Het werk van Trillo is opgedragen aan Don Iñigo López de Mendoza, hertog van de Infantado, de hoogste edelman in